

Геннадій Єфіменко

**ПЕРША СТОЛИЦЯ
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ**

В українському медіапросторі набула поширення теза «Харків – перша столиця України». Звичайно, найбільшою популярністю вона користується в самому Харкові – там працює очолюваний Костянтином Кеворкяном телеканал «Перша столиця», проводяться різного роду конкурси та змагання, у назві яких вживається вказане визначення, існує популярна команда КВК з такою назвою, Харківський лікєро-горілчаній завод навіть випускав (чи ще випускає?) горілку «Перша столиця» тощо. Втім, Харковом вживання вказаної дефініції не обмежується, вона стала загальноживаною і упізнаваною на території всієї України. Статтю з назвою «перша столиця», у якій йдеться про Харків, вміщено в російськомовній та україномовній Вікіпедії, які прийнято розглядати як чи не найпоширеніші джерела інформації про минуле. В україномовній статті, незважаючи на доволі поміркований тон, при поясненні "першостоличного" статусу Харкова, міститься декілька фактологічних помилок та логічних прогалин, які характерні і для інших електронних та друкованих видань.

Звичайно, у визнання за Харковом статусу першої столиці є чимало супротивників. Відзначимо, однак, що як супротивники, так і прихильники під означенням «перша» розуміють, як правило, поняття синонімічне до «того, що було спочатку», «перед другим» тощо. На підтвердження «антипершостоличності» Харкова можна почути як наукові (історичні) аргументи, так і емоційні. Однак переважна більшість подібних заперечень нівелюється, якщо означення завершити словосполученням «радянської України». Власне, не піддається сумніву той факт, що столицею відновленої в 1917 р. української державності був Київ. Щоправда, і донині далеко не усім пересічним громадянам відомо про Центральну Раду та створену нею Українську Народну Республіку (УНР). Більш поширеним є уявлення про те, що українська державність після подій 1917-1921 рр. на довгі 70 років втрималася лише в радянській формі. Тому акцентування уваги на Києві як столиці УНР не спростовує основних аргументів прихильників першостоличності Харкова, оскільки то був інший тип державності.

У цій праці автор на основі документально підтверджених фактів та уявлень компартійно-радянських керманічів аналізує питання про те, яке саме місто було першою столицею радянської України і

чи є реальні підстави застосовувати до Харкова таке визначення. Відповідно, основні засади дослідження вбачаються наступними. *Перше*, постало завдання ретельного вивчення фактологічної основи поставленої проблеми, насамперед – офіційних ухвал компартійно-радянського керівництва, в яких би йшлося про визначення столиці радянської України.

Оскільки чітких і однозначних формальних рішень з цього приводу обмаль, то *другою засадою* дослідження став аналіз тогочасних уявлень компартійно-радянського керівництва. Підкреслюю – тогочасних, насамперед періоду 1917-1923 рр., а не тих «уявлень про уявлення», що склалися в сталінський період і до цього часу багато в чому визначають схему подання історії радянської України. Поміж іншого, це стосується і такої знакової проблеми як схема та дата утворення СРСР. Аналіз уявлень 1917-1923 рр. допомагає нам зрозуміти, яким бачився тоді статус Харкова та Києва, чому і за яких обставин ухвалювалися принципові рішення з цього приводу, частину яких так і не було достатньою мірою формалізовано.

Добре розумію, що історія – це не скільки те, що відбувалося в минулому, скільки наші знання про минуле. Але завдання історика – якомога ближче підійти до істини, тобто наблизити знання про минуле до того, що відбувалося «насправді». Виконанню такого завдання при вирішенні визначеної нами проблеми сприятиме не лише введення в історіографічний обіг нових фактів, а й «занурення» у ту атмосферу, у якій події відбувалися. Зокрема, йдеться про залучення в якості джерел стенограм та протокольних записів різних зібрань, листування та доповідних записок компартійних керівників.

Питання про визначення столиці радянської України перших років її існування в наукових працях висвітлено недостатньо. Зокрема, автору цих рядків не вдалося познайомитися із більш-менш науковим обґрунтуванням «першостоличності» Харкова. Серед праць на тему столиці радянської України 1917-1938 рр. слід виділити низку публікацій С.В.Кульчицького¹, за пропозицією якого автор і приступив до написання цієї статті. З часу оприлюднення названих праць стали відомі нові обставини і нові точки зору на вказану проблему. Це дає підстави повернутися до її аналізу та доповнити або скоригувати вже введений в історіографічний обіг матеріал.

¹ *Кульчицький С.В.* Проблема столиці України в період між першою і другою світовими війнами (Київ-Харків-Київ) // Роль столиці у процесах державотворення. Історичний та сучасний аспекти. Матеріали науково-практичної конференції. Київ. 26 лютого 1996 року. – К., 1996. – С.70-79; *Його ж:* Пошуки столиці радянської України // Розбудова держави (Київ). – 1997. – № 4. – С.50-54; *Його ж:* Київ-Харків-Київ: столиця України // Історія України (Київ). – 1996. – № 14; *Його ж:* Пошуки столиці радянської України // Сумщина. – 1998. – 11 лютого.

Звичайно, автор жодним чином не вважає свої результати остаточними та такими, що не підлягають сумніву, але на даному етапі вивчення проблеми є підстави підвести певні підсумки.

Звернемося до предмета дослідження. Що в статті розуміється під терміном «столиця»? Тлумачний словник української мови визначає це слово як «головне місто, адміністративно-політичний центр держави, республіки і т. ін.»². «Центральність», як правило, визначається розміщенням вищих виконавчих та законодавчих органів. Велику вагу має також місцезнаходження головних наукових та культурно-освітніх установ. У випадку з радянською Україною з 1919 р. сюди необхідно додавати і керівні органи КП(б)У (наприкінці 1917 – початку 1918 р. таких загальноукраїнських органів ще не існувало). В умовах війни, несталій політичній ситуації стає актуальним поняття «тимчасова столиця». Цю дефініцію ми вживаємо при характеристиці такого становища, коли як у суспільстві, так і серед представників владних органів столицею визнається одне місто, але внаслідок тих чи інших чинників, що унеможливають перебування вищих органів влади у загальновизнаній столиці, вони розміщуються в іншому місті. Наприклад таким тимчасовим адміністративно-політичним центром УНР у період визвольних змагань ставали Вінниця, Кам'янець-Подільський тощо, однак справжньою столицею завжди визнавався Київ.

Аналізуючи питання про столицю, слід не забувати про одну деталь, яка нерідко залишається поза увагою прихильників «першостоличності» Харкова: радянська влада в Україні започаткувалася не наприкінці 1919 р., а наприкінці 1917 р., тобто саме з цього часу можна розпочинати пошуки «першої столиці» радянської України. Втім, до першого періоду її існування (грудень 1917-квітень 1918 р.) можна ставитися з певними пересторогами. Навіть формальні ознаки, вже залишаючи поза увагою аналіз її сутності, мало нагадували ту радянську Україну, яка була відома надалі: за зразком та аналогією державного утворення під егідою Центральної Ради вона була названа Українською Народною Республікою (УНР), а уряд – Народним секретаріатом. Однак УСРР зразка січня-серпня 1919 р. була прямою попередницею тієї УСРР, політико-адміністративний центр якої до 1934 року перебував в Харкові. Зокрема, тими самими залишилися керівники вищих органів влади радянської України – Григорій Петровський (протягом 1919-1937 рр. беззмінний голова ВУЦВК, з 1935 – ЦВК УСРР) та Християн Раковський (протягом січня 1919-липня 1923 рр. – голова Раднаркому, тобто уряду УСРР). Для того, щоб розставити усе по полицях, у цій статті чимало місця приділено аналізу ситуації із визначенням столиці в перші два приходи радянської влади в Україну.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2004. – С.1199.

Столиця радянської України в добу радянської УНР (грудень 1917-квітень 1918 р.)

Аналізуючи перший період існування радянської влади в Україні, необхідно зазначити, що протягом переважної його частини не існувало цілковитої ясності у визначенні територіальних меж радянської УНР, що наклало вагомий відбиток і на питання про визначення столиці цього державного утворення. До жовтневого перевороту більшовицька верхівка формально не означила свого бачення територіального наповнення України. По суті, однак, її позиція була близькою до озвученої Тимчасовим урядом. Тому Україну вона бачила в межах п'яти губерній – Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і Чернігівської (без чотирьох північних повітів).

Необхідність боротьби з Центральною Радою, що постала після жовтневого перевороту, змусила ленінський Раднарком визначити своє ставлення до територіальної проблеми і, по суті, визнати кордони України у проголошених III Універсалом межах, тобто губернсько-етнографічних. Свідченням цього є рекомендації щодо подальших дій, надані 30 (17) листопада 1917 р. наркомом у справах національностей Й.Сталіним у телеграфних переговорах з представником ЦК УСДРП Миколою Поршем та членом Київського обласного комітету РСДРП(б) Сергієм Бакинським. Сталін наголосив на необхідності скликання Всеукраїнського з'їзду рад робітничих і селянських депутатів з утворенням на ньому Центрального виконавчого комітету рад України. При цьому, за його порадою, «взятися до скликання з'їзду повинні ви – кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін., звичайно з Центральною Українською радою»³ (*курсив Авт.*). Хоча у словах Сталіна й пролунали нотки сумніву щодо законності такого визначення кордонів України («Центральна Рада цілком довільно і зверху анексує нові губернії»⁴, – говорив він), однак надалі «Україна» для більшовицького центру, як правило, складалася із дев'яти губерній колишньої Російської імперії.

Відповідно до вказаних рекомендацій була здійснена спроба скликати Всеукраїнський з'їзд рад в Києві, столичний статус якого ні в кого не викликав сумніву. Однак, на відміну від провідників есерів та меншовиків напередодні II Всеросійського з'їзду рад, керівництво Центральної Ради зрозуміло наміри більшовиків і мобілізувало своїх прихильників. В результаті, як визнав М.Скрипник в інтерв'ю кореспонденту «Известий» на початку квітня 1918 р., «Перший з'їзд рад України дав більшість прихильникам Центральної Ради»⁵

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Т.1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С.458.

⁴ Там само.

⁵ Известия Всероссийского Центрального Исполнительного комитета. – 1918. – 3 апреля.

(про «незаконність» цього з'їзду, як це пізніше наголошувалося в радянській історіографії, в той час не йшлося). Пробільшовицькі делегати цього з'їзду переїхали до Харкова і приєдналися до з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну. Об'єднаний з'їзд відбувся 24-25 (11-12) грудня 1917 р. і був проголошений «справжнім» I Всеукраїнським з'їздом рад. Незважаючи на те, що у його роботі взяли участь представники лише 82 рад з існуючих близько 240, причому більшість із них (46) – із Донецько-Криворізького басейну⁶, тобто на ньому не були представлені 2/3 навіть тих місцевостей України, де вже були створені ради, нова влада наголошувала на своїй легітимності. На з'їзді було проголошено створення радянської УНР та обрано ЦВК рад України у складі 40 осіб, в тому числі і представників Донецько-Криворізького басейну. До 30 (17) грудня було остаточно узгоджено назву уряду радянської України (Народний секретаріат) та його персональний склад.

Новоутворена радянська УНР відразу здобула безумовну підтримку ленінського раднаркому. В свою чергу, радянська УНР з початку свого існування претендувала на ті території, які визнала українськими Центральна Рада. Це слугувало однією з причин конфлікту із вже усталеною харківською радянською владою, яка з великими пересторогами сприйняла звістку про створення радянської УНР⁷. Протистояння між двома радянсько-більшовицькими (харківською та загальноукраїнською) силами було настільки значним, що, як зауважував у 1918 р. перший Народний секретар радянської УНР з військових справ Василь Шахрай, «під час перебування ЦВК і Народного секретаріату в Харкові стосунки між ним і місцевою Радою і більшовиками були надзвичайно зіпсовані, і під час від'їзду справа ледь не дійшла до збройного протистояння»⁸.

Суть позиції харків'ян образно означив 12-ма роками пізніше у своїй знаковій праці «Національні перетинки» один з провідних діячів радянської УНР (з березня 1918 р. – голова Народного секретаріату) М.Скрипник: «Тов. Артем цілковито стояв за Ленінову позицію в національному питанні, він цілковито й сповна визнавав Ленінову теорію національного питання. У боротьбі, що точилася на з'їздах і конференціях партії в національній справі, він енергійно змагався проти виступу Пятакова, Бухаріна й інших, обстоюючи Ленінову теорію й гасла самовизначення нації аж до державного відокремлення. А ось коли треба було практично прикладати це гасло, цю теорію національного питання, що він її сам визнавав, то він так казав: для Києва, Правобережжя це може й має значення, але для нас у

⁶ *Здоров А.* Український Жовтень: Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 – лютий 1918 р.). – Одеса, 2007. – С.168.

⁷ Більш детально про це див: *Єфіменко Г.Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917-1919). – К., 2008. – С.45-59.

⁸ *Скоровостанский В.* Революция на Украине. – Саратов, 1919. – С.109.

Крив-Донбасі ця теорія Леніна не може бути пристосована у формі гасла: право українського народу на самовизначення. Чи це був нігілізм в національному питанні? Ні. Навпаки, він боровся проти нігілістів. А що це було? Це була недооцінка національного питання. Цей приклад, між іншим, дасть матеріал, щоб зрозуміти, що таке є недооцінка в національному питанні»⁹.

Конфлікт між радянськими органами міста Харкова та Народним секретаріатом по суті вирішує питання про визнання за Харковом столичного статусу – про Харків як столицю України в цей період не може бути й мови, це місто стало лише тимчасовим і вкрай незатишним місцем перебування вищих органів влади радянської УНР, які за першої ж можливості виїхали звідти. Недостатня легітимність Народного секретаріату та ЦВК рад України навіть у радянському правовому полі спонукала до скорішого скликання II Всеукраїнського з'їзду рад. Його спочатку планували скликати в Києві, куди невдовзі після захоплення міста більшовицькими військами перебрався Народний секретаріат. Київ як природна національна столиця України ні в кого не викликав сумніву, а Народний секретаріат у телеграмі до РНК Росії від 10 лютого (28 січня) 1918 р. підкреслював: «Робітничеселянська Радянська влада правитиме з Києва»¹⁰. Не в останню чергу переїзд до Києва був зумовлений спробами більшовиків вплинути на хід українсько-німецьких переговорів у Бресті, але не менш важливою його причиною стали конфліктні відносини з харківськими більшовиками та місцевою радою робітничих депутатів.

Завадити підписанню мирного договору між УНР Центральної Ради та країнами Четвертого союзу не вдалося. Вже наприкінці лютого радянський уряд України був змушений покинути Київ і переїхати спочатку в Полтаву, а потім в Катеринослав, де 17-19 березня й відбувся II Всеукраїнський з'їзд рад. Після завершення роботи з'їзду вищі владні інстанції радянської України відбули до Таганрога, який і став останнім їх притулком аж до самоліквідації. Полтаву та Катеринослав, де до уряду радянської УНР ставилися більш лояльно, ніж в Харкові (туди повертатися Народний секретаріат не став), навіть з більшою долею правдоподібності можна називати в цей час «столицями радянської України» (тимчасовими, звичайно), аніж Харків. Окрім Києва, найбільше підстав називатися столицею радянської України має Катеринослав, адже саме у цьому місті на II Всеукраїнському з'їзді рад було проголошено незалежність радянської УНР, яка до того часу визнавала себе складовою частиною Росії.

⁹ Скрипник М.О. Національні перетинки. Теоретична і політична боротьба на терені національного питання в УСРР в сучасний момент реконструктивної доби // Скрипник М.О. Статті і промови. – Том. II. – Х., 1931. – С.294.

¹⁰ Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР/ Зб. док. і матеріалів. – К., 1963. – С.56.

Побічним підтвердженням «нестолічного» статусу Харкова зразка кінця 1917 р. є відсутність у тогочасному пантеоні свят радянської України 12 грудня – дати, коли було ухвалено рішення про проголошення радянської УНР. Слід відзначити, що харківський губком КП(б)У пропонував відповідний проект рішення. Але політбюро ЦК КП(б)У 4 грудня 1920 р. ухвалило: «Пропозицію про оголошення 12 грудня національним святом відхилити»¹¹. Показовою у цьому плані слід назвати відповідь оргвідділу ВУЦВК на прохання ЦВК Татарської АСРР від 1 серпня 1924 р. повідомити «день фактичного святкування річниці Вашої національної республіки». У ній, після повідомлення про те, що в УСРР відзначається річниця смерті Тараса Шевченка, наголошувалося: «Річницю національної республіки, про яку ви запитуєте, ми розуміємо як річницю встановлення радвлади в Україні. Повідомляємо, що нами такий день не святкується і є єдиний день – Великий день Жовтня»¹².

Підсумовуючи перший період існування радянської влади, зазначимо, що наприкінці 1917 – на початку 1918 р. усіма політичними силами, які своїм політичним завданням ставили прихід до влади в межах України, столичним містом в той час бачився лише Київ. Вибір Харкова для розміщення першого уряду радянської України – Народного секретаріату, був зумовлений як поразкою спроб більшовиків захопити Центральну Раду «зсередини» в самому Києві, зокрема, неотриманням більшості на I Всеукраїнському з'їзді рад, так і тією обставиною, що саме у ті дні в Харкові відбувався обласний з'їзд рад Криворізько-Донецького басейну, приєднання до якого пробільшовицьких депутатів I Всеукраїнського з'їзду рад (та оголошення цього з'їзду «справжнім» Всеукраїнським з'їздом рад) дещо підвищило легітимність радянської УНР. Однак як тільки-но виникла можливість, з Харкова керівництво новоствореної радянської УНР переїхало до Києва і навіть після вимушеного відступу звідти під натиском українсько-німецьких військ назад так і не повернулося. Таким чином, найбільше, що можна визнати за Харковом, і то з великими пересторогами з огляду на фактичне невизнання радянської УНР місцевою радянською владою – це статус першої з «тимчасових столиць» радянської України, до числа яких у 1918 р. слід також зарахувати Полтаву, Катеринослав та Таганрог.

Проблема адміністративно-політичного центру УСРР в 1919 р.

Радянська Україна першої доби свого існування мала чимало особливостей, які не є характерними для наступних періодів. Тим більше, що в самій Росії, звідки і отримували директиви керманічі радянської УНР, в той час ще не почалося комуністичне будівництво,

¹¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.7, арк.116.

¹² ЦДАВО України, ф.2, оп.2, спр.2085, арк.1.

до складу вищих органів влади входили як більшовики, так і ліві есери, ще не було ухвалено Конституції РСФРР, існував такий вагомий стримуючий фактор як кайзерівська Німеччина тощо. Тому говорити про тотожність поставлених завдань радянської влади під час грудня 1917 – квітня 1918 р. та наступних років не доводиться. Врешті, навіть формальна назва радянської України лише 1919 року набула знайомих для міжвоєнного періоду обрисів – у декреті Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України від 6 січня 1919 р. «Про найменування Української Республіки» йшлося про таке: «Надати Республіці назву «Українська Соціалістична Радянська Республіка»¹³. З такою назвою радянської України у березні 1919 р. була ухвалена перша Конституція УСРР, така ж назва зберігалася до змін Конституції СРСР та радянської України, що були оформлені відповідно в грудні 1936 та в січні 1937 рр. Тому існують певні підстави першостолічність того чи іншого міста визначати саме починаючи з 1919 р.

Якщо вважати першою столицею УСРР початкове місцеперебування уряду радянської України, то тут Харків, навіть у порівнянні з 1917-1918 рр., не має підстав для такої назви. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (ТРСУУ) був утворений за згодою Кремля 28 листопада 1918 р у Курську і того ж дня було вирішено, що місцем його перебування має бути місто Суджа. Таким чином, обидва ці міста мають підстави претендувати на статус «першої столиці» радянської України прокомуністичного ґатунку. Але з огляду на тогочасне територіальне розмежування Курськ з числа «претендентів» випадає. Питання про лінію кордону між Українською Державою та РСФРР в 1918 р. дослідила Олена Бойко, яка з цього приводу відзначила таке: «Порівняно з добою Центральної Ради на сході українська влада за гетьманату розповсюдилася на ряд нових територій: Путивльський, Суджанський, Грайворонський, Рильський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський повіти Курської губернії, Валуйський повіт Воронезької губернії. На цих землях була створена українська адміністрація. Згідно постанови Ради Міністрів від 14 серпня 1918 р. Путивльський та Рильський повіти увійшли до Чернігівської, решта – до Харківської губерній»¹⁴. Власне кажучи, саме тогочасна належність вказаних повітів до України давала формальні підстави Тимчасовому робітничо-селянському уряду України, який певний час працював у Суджі, вважатися українським. Факт розгляду на засіданні ТРСУУ від 27 грудня 1918 р. становища в Білгороді та Глухові, як і ухвалене того ж дня рішення про його (уряду) переїзд із Суджі до Білгорода,¹⁵

¹³ О названні Украинской республики // СУ Украины. – 1919. – №2. – Ст. 15.

¹⁴ Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П.Скоропадського (1918) // Регіональна історія України. – 2009. – Вип. 3. – С. 223-224.

¹⁵ ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр.14, арк.7, 9.

підтверджує тезу про те, що керівництво радянської України вважало ці регіони українськими. Водночас з'являються підстави стверджувати про наявність ще однієї «тимчасової» чи «тимчасово першо-другої» столиці радянської України – Білгорода.

Не маю достатніх підстав стверджувати категорично, але якщо судити по рішеннях ТРСУУ, то Суджа столицею України була майже місяць (з 29 листопада до 27 грудня 1918 р.), а Білгород зовсім мало. З січня 1918 р. з допомогою німецьких військ, які ще не були евакуйовані з України, більшовикам вдалося зайняти Харків. У записці від керівників більшовицького повстання у Харкові, яку реввійськрада Української радянської армії отримала від ЦК КП(б)У, зазначалося: «1 січня починаємо виступ. Повідомте ваші ресурси та наміри. Німці беруться затримати українські війська, зайнявши разом з нами вокзал. Дійте рішуче, напролом. Українські війська дуже ненадійні, перед сміливістю відступають»¹⁶. У датованому 2 січня 1919 р. донесенні головному командуванню Червоної армії за підписами Антонова (В.Антонова-Овсієнка) та Затонського зазначалося: «Реввійськрада [Української радянської армії] постановила почати рішучий наступ на Харків»¹⁷. Невдовзі після опанування Харковом уряд радянської України переїхав до цього міста. До Києва Червона армія увійшла 5 лютого 1919 р.

Цього разу подібних до 1918 р. суперечностей між центральною та місцевою гілками радянської влади не було, та й не могло бути, з огляду на те, що тепер місцеві органи влади (спочатку це були ревкоми) призначалися «згори». Однак відразу ж після зайняття Києва і утворення там керованих більшовиками органів влади постало питання про переведення туди вищих органів влади УСРР як до загально визнаного всеукраїнського центру. Рішення про це ухвалила комуністична фракція Київського міськвиконкому та Київський міськвиконком загалом. Відряджений до Києва Микола Скрипник, який у реорганізованому 29 січня уряді УСРР обійняв посаду «голови верховної соціалістичної інспекції та народного комісара державного контролю республіки»¹⁸, у доповіді Раднаркому УСРР, датованій 13 лютого 1919 р., зазначав: «Тимчасове місцеперебування українського уряду в Харкові ставить питання про модус діяльності державних установ, що підлягають збереженню, аж до реевакуації уряду до Києва»¹⁹. Іншими

¹⁶ Из донесения Реввоенсовета Украинской Армии Главкому о принятом решении наступать на Харьков. 2 января 1919 г. // Директивы главного командования Красной армии (1917-1920). Сб. документов. – М., 1969. – С.203

¹⁷ Там само. – С.204.

¹⁸ О реорганизации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины (декрет). // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. – 1919. – Вып.2. – №4. – Ст. 52-6

¹⁹ ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр. 17, арк. 5.

словами, йшлося про доцільність та форму збереження тих центральних установ, які в найближчому майбутньому планувалося використати для налагодження центрального апарату владної вертикалі УСРР.

15 лютого 1919 р. постанова київських органів влади про переведення столиці розглядалася на засіданні ЦК КП(б)У, на якому доволі несподівано розгорнулися жорсткі дискусії з цього питання. Приміром, Артем (Федір Сергєєв) заявив, що «переїзд до Києва – центру міщанства, був би колосальною помилкою. Потрібно покінчити з міщанськими забобонами про верховенство Києва та зрозуміти, що хребет нашої влади в Україні – пролетаріат взагалі»²⁰. Принципово проти переїзду виступили також Климент Ворошилов та Яків Епштейн (Яковлев). І якщо перший з цих діячів просто підтримав "мотиви Артема", то другий висловився чітко і однозначно: «У нас скликається з'їзд (*Всеукраїнський з'їзд рад – Авт.*). З'їзд має бути комуністичним. Якщо з'їзд буде в Харкові – центром з'їзду буде Донецьк[ий] басейн, в Києві – Київський і Волинський та інші райони. Есерівська небезпека завелика, тому Київ непридатний»²¹. З цих та подальших його слів («переїзд уряду займе мінімум два тижні і розіб'є нашу роботу з підготовки до з'їзду»²²) впливало, що в принципі він визнавав Київ за столицю, але з метою закріплення влади поки що переїзд уряду вважав недоречним.

Натомість В.Затонський цілком обґрунтовано наголошував, що «у випадку неперееїзду до Києва складається невігідне враження про неміцність становища». Він запропонував вирішення цього питання перенести на засідання уряду, переважна частина якого, на відміну від ЦК КП(б)У, була прихильною до вибору Києва. Нарком військових справ Микола Подвойський, щоправда, виступив проти термінового переїзду, але водночас зауважив, що з Києва можна охопити «величезний наймитський елемент» і в принципі не був проти.

Показовою для подальшого визначення долі столиці стала позиція Якова Дробніса: «Необхідно поставити питання про столицю взагалі. *Стратегічно ми його обговорювати не можемо (виділення Авт.)*, але загалом політично столицею має бути Київ. Однак зараз переїзд є неможливим». З ним був згоден і Х.Раковський, який розглядав Київ «як адміністративно-політичний центр, звідки можна оволодіти українською масою». Втім, він теж наголосив, що «переїзд до Києва зараз же все-таки неможливий, це означало дати бій при найбільш несприятливих умовах»²³.

У попередньому абзаці виділено слова Я.Дробніса про те, що українські комуністи не можуть стратегічно розглядати рішення про

²⁰ ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.26, арк. 5.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Там само.

столицю УСРР. Справді, важко собі уявити, що керівництво КП(б)У, яке було підпорядковане на правах обласної організації ЦК РКП(б), могло вирішити таке питання за власною ініціативою і без санкції центру. Адже уявлення українських керманічів про роль і місце українських радянських органів влади були, скажімо так, далекими від «самостійницьких». Приміром, наприкінці січня 1919 р. новоспечений голова уряду УСРР Х.Раковський обґрунтував публічне вживання «української» назви уряду необхідністю «збереження в таємниці того факту, що Тимчасовий уряд є орган ЦК РКП»²⁴. До того ж переїзд вищих урядових інстанцій з Харкова до Києва був далеко не одномоментним актом, і за бажання Кремль міг би його зупинити в будь-який момент.

Зрештою, керівникам КП(б)У було притаманне чітке усвідомлення того, що питання про столицю УСРР вирішуватиметься у Москві. Немає підстав не довіряти міркуванням Х.Раковського з цього приводу, виголошеним на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У: «Потрібно сказати, що взагалі ЦК РКП не втручався в діяльність ЦК КПУ, за винятком двох-трьох випадків. Перший випадок був, коли питання торкнулося столиці, чи мала бути столиця в Харкові чи в Києві. Було дві думки. Частина товаришів – Ворошилов, Яковлев, Артем були за те, щоб столиця була в Харкові, інша ж частина – тов. Бубнов, Пятаков і я стояли за те, щоб столиця була перенесена до Києва. Це питання ЦК РКП вирішив на користь Києва»²⁵.

Процитовані слова Х.Раковського підтверджуються змістом протоколів засідань українського уряду УСРР. В жодному з них питання про столицю не зазначено як проблема, з якої треба ухвалити рішення. Хоч на засіданнях РНК УСРР двічі (19 та 21 лютого) розглядалося питання «про переїзд уряду до Києва», домовилися залишити питання відкритим до часу після Всеукраїнського з'їзду рад²⁶. З цих дискусій можна зробити висновок: йшлося радше про механізм та технічні обставини переїзду, ніж про його можливість чи доцільність як таку.

Протягом лютого становище в Україні стрімко змінювалося на користь більшовиків, отож відкладати переїзд уряду до Києва під приводом «несприятливих обставин» вже не було підстав. В умовах триумфальної ходи більшовицько-радянської влади і, як тоді здавалося багатьом, неминучого її поширення протягом найближчих місяців на сусідні з Україною держави, сумніви щодо доцільності переїзду до Києва справді могли виглядати як недоречна невпевненість у міцності своєї влади. Тому переїзд вирішили не відкладати.

Про те, що до початку III Всеукраїнського з'їзду рад питання про столицю було принципово вже остаточно узгоджене і доведене до відома

²⁴ Там само.

²⁵ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17-23 березня 1920 р. Стенограма. – К., 2003. – С.106.

²⁶ ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр.15, арк.141.

київських та харківських органів влади, свідчать вітальні промови представників обох міст на з'їзді. Зокрема, у вітальному слові з'їзду Павла Кіна, представника Харківської ради робітничих депутатів, відзначалося: «Товариші, Харків пишається тим, що після розгрому нами гайдамацьких, петлюрівських і усіх подібних ним банд, в нашому місті зібрався Всеукраїнський З'їзд... Я радію тому, що новий Центральний Виконавчий Комітет розпочне свою роботу тут, тобто в нашому місті Харкові, в тому місті, яке перше звільнилося від найманих банд»²⁷. Натомість Андрій Бубнов, який промовляв після Кіна, вітав з'їзд «від імені Ради Робітничих депутатів Києва, столиці Радянської України»²⁸.

Остаточно розставив крапки над «і» у питанні про столицю Християн Раковський. Після завершення вітальних промов він звернувся до делегатів з такими словами: «Товариші, перед тим, як перейти до виборів президії, я від імені уряду буду просити З'їзд затвердити одне наше важливе рішення: бажаючи довести усім українським робітникам та селянам, а ще більше усім нашим ворогам зовнішнім та внутрішнім, що сучасна радянська влада на Україні є всеукраїнською радянською владою, уряд вирішив перенести столицю з Харкова до Києва. Пропоную З'їзду затвердити це рішення вставанням. *(Всі встають. Крики «браво». Бурхливі, тривалі оплески)*»²⁹. *(курсив оригіналу – Авт.)* Таким чином, рішення про визнання Києва столицею України було затверджено найвищим органом влади України – Всеукраїнським з'їздом рад.

На засіданні уряду 7 березня узгоджувалися технічні моменти переїзду. Було вирішено створити комісію з представників Наркомату внутрішніх справ та шляхів сполучення, яка й мала займатися цим питанням. Підкреслювалося, що, оскільки існувала проблема приміщень та житла, то кожен комісаріат може брати із собою лише відповідальних і незамінних співробітників³⁰. 15 березня регулювання переїзду було доручено Наркомату внутрішніх справ, однак вже 17 березня уряд констатував «цілковиту недієздатність» створеної ним комісії, та доручив наркому шляхів сполучення «на його виняткову відповідальність організувати переїзд до Києва протягом 18 та 20 березня»³¹.

Щодо головного економічного наркомату – Вищої ради народного господарства України, то ще на засіданні від 7 березня було вирішено, що все управління переїздить до Києва, але відділ важкої промисловості лишається в Харкові³². Переїзд канцелярій наркоматів розпочався

²⁷ Третий Всеукраинский Съезд Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов (6-10 марта 1919 г.). – К., 1919. – С.9

²⁸ Там само. – С.11.

²⁹ Там само. – С.13.

³⁰ ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр.18, арк.46.

³¹ Там само, арк.181.

³² Там само, арк.46.

15 березня³³, а їх керівники переїхали до Києва 21 березня. При цьому Наркомати праці, шляхів сполучення та ВУЧК, а також частина Наркомату продовольства мали переїхати 25-26 березня³⁴.

На останньому засіданні уряду в Харкові, яке відбулося вже у значно скороченому складі 21 березня 1919 р., знову розглядалося питання «Про переїзд до Києва». Було вирішено: «Після повернення тов. Раковського (який був присутнім на цьому засіданні уряду – Авт.) з поїздки в місто Луганськ уряд переїжджає до Києва»³⁵. Але перше засідання уряду в Києві відбулося 23 березня 1919 р. ще без Раковського. Головував нарком військових справ Микола Подвойський. Червоною ниткою крізь ухвали уряду того дня пройшла теза про потребу репресій не лише щодо легальних опонентів більшовиків, а щодо нейтрально та нейтрально-позитивно налаштованих до радянської влади політичних сил та організацій: представників прорадянських політичних партій, Червоного Хреста, співробітників колишнього міністерства закордонних справ, консулів іноземних держав тощо³⁶. Того ж таки дня було заборонено газету українських «незалежників» «Червоний прапор» та було вирішено арештувати усіх її провідників³⁷. Перше засідання уряду в Києві на чолі з Х.Раковським відбулося 26 березня³⁸. Столиця України остаточно перебазувалася до головного міста республіки.

Слід відзначити, що Х.Раковський, на відміну від М.Подвойського, діяв більш обережно і дипломатично. Того ж таки 26 березня було відразу переглянуто вже, здавалося б, вирішене питання «про арешт членів партій, що перебувають в опозиції до Радянської влади» – уряд вирішив «питання залишити відкритим до з'ясування обставин». Ще однією зміною було повернення ряду наркомів до Києва, яких за головування Подвойського відправили на фронт³⁹. 28 березня було вирішено звільнити з-під арешту Ю.Мазуренка і А.Пісоцького (відомого під псевдонімом Річицький), а також дозволити видання газети незалежників «Червоний прапор»⁴⁰.

Перша ейфорія від опанування України у керівництва УСРР незбаром минула. Ще наприкінці січня 1919 р. виникли суперечності з Москвою у царині шляхів сполучення – український уряд не хотів бути позбавленим права контролю над залізницями на своїй території, на чому наполягав Кремль. Але питання фінансування спочатку гостро

³³ Там само, арк.114.

³⁴ Там само, спр.19, арк.1.

³⁵ Там само, спр.20, арк.177.

³⁶ Там само, арк.180.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само, арк.185.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само, спр.19, арк.52.

не стояло, адже трофеїв було захоплено чимало, та й економічно Україна була зруйнована значно менше, ніж радянська Росія. Втім, відносний економічний затишок тривав недовго, тим більше, що доволі обмежені ресурси України заповзято вивозилися до Росії. Так, за даними комісаріату шляхів сполучення, за лютий місяць в Росію було спрямовано таку кількість вагонів: вугілля – 828, гірничозаводської продукції – 145, хліба – 171, цукру – 350, з військовим обладнанням – 1734, інших – 1106, всього за лютий – 4334 вагони. А лише за 12 днів березня: вугілля – 1049, гірничозаводської продукції – 201, хліба – 192, цукру – 129, з військовим обладнанням – 555, всього за ці неповні два тижні – 3233 вагони⁴¹. Водночас у звітах різних відділів УРНГ, поряд із переліком відправленого до Росії, постійно зустрічаються відомості про потреби отримати продукцію з Росії, яка була необхідна для подальшої організації виробництва. Зазначимо, що станом на середину березня жоден із відділів, який подав детальний звіт відправленого, необхідного для себе обладнання або сировини не отримав. У цих звітах стандартною і незмінною була фраза: «Взамін від Росії у вигляді товару нічого не отримано»⁴². Зрештою, масове вивезення продукції з України як чи не єдиний «економічний» успіх визнавав у записці від 24 березня 1919 р. до Президії ВРНГ Влас Чубар, що як її представник в ті дні інспектував Україну: «Робота РНГ не могла розвиватися інтенсивно і ознаменувалася поки що ефективними результатами в частині вивозу, де невтомно працював тов. Ландау»⁴³.

Щоправда, навіть маючи вказані вище звіти на руках, на початку березня більшовицьке керівництво України публічно намагалася приховати такий економічний визиск. Так, Х. Раковський на III Всеукраїнському з'їзді рад у відповідь на зауваження представника УСДРП(незалежних) М. Авдієнка про надмірну централізацією економічних ресурсів зауважив: «Я повинен заявити, на превеликий жаль, що ми не можемо надати допомоги Радянській Росії, що навіть навпаки... ми не допомагаємо Радянській Росії, а вона нам допомагає, вона нам відправляє нафту для наших шахт, бензин, відправляє мануфактуру, а ми, маємо із соромом визнати, – відправили їй не більше трьохсот-чотирьохсот вагонів продовольства, нормованих і ненормованих продуктів і вісімсот тисяч пудів цукру»⁴⁴.

На темі економічних взаємин між УСРР та РСФРР ми зупинилися насамперед з тієї причини, що ця проблема стала більш актуальною саме після переїзду уряду до Києва, відповідна реакція на яку українських урядовців чималою мірою сприяла формуванню в Кремлі ставлення до них як до «самостійників». Вже на другому «київському»

⁴¹ Російський державний архів економіки (РДАЕ), ф. 3429, оп.1, спр.1066, арк.133.

⁴² РДАЕ, ф.3429, оп.1, спр.1066, арк.130, 131, 134, 135.

⁴³ Там само, арк.116 зв.

⁴⁴ III Всеукраїнський з'їзд рад. Стенографічний звіт. – Х., 1932. – С. 76–77.

засіданні уряду, яке відбулося 24 березня, було вирішено доручити «тов. Затонському з'єднатися по прямому проводу з Народними Комісарами України, що перебувають у Москві (18-23 березня у Москві відбувся VIII з'їзд РКП(б), на якому частина наркомів УСРР були делегатами, потім ці діячі залишилися вирішувати деякі українські питання – Авт.) та запропонувати їм означити катастрофу, що вже насувається через відсутність грошових знаків та ненадання кредитів». Загальні невідкладні потреби оцінювалися урядом УСРР у розмірі 1 млрд. 250 млн. рублів⁴⁵. Розуміючи, що навіть можливе отримання цієї суми принципово не вирішить на майбутнє проблему нестачі грошових знаків, Раднарком УСРР від грифом «особливо таємно» того ж таки дня ухвалив: «Надіслати кліше та керуючого експедицією для виготовлення державних паперів»⁴⁶. Інакше кажучи, наполягав на тому, щоб Україна отримала право друкувати грошові знаки.

Спроба організувати власне «грошове виробництво», історію якої у 1919 р. автор цих рядків прослідкував у одній із своїх праць⁴⁷, була викликана небезпідставними побоюваннями щодо ненадання належного фінансування України Кремлем. Справді, Україні було виділено лише половину коштів, визначених 24 березня як невідкладні: 25 березня у постанові РНК РСФРР йшлося про 125 млн. руб. для України, 27 березня 500 млн. було спрямовано на фінансування промисловості УСРР⁴⁸. Щоправда, через побоювання зриву роботи залізниць («щоб серед залізничників не розвивався саботаж»⁴⁹) 8 квітня Кремль окремим додатковим рішенням цілковито задовольнив прохання РНК УСРР від 24 березня щодо надання залізничникам 100 млн. руб.⁵⁰

Спрямовуючи певні кошти до України, Кремль вважав, що вони будуть відправлені винятково на виконання, висловлюючись словами з постанови ЦК РКП(б) від 8 квітня 1919 р., «виробничих завдань, на видобуток вугілля, роботу заводів і транспорту»⁵¹. Інакше кажучи – на підтримку тих галузей промисловості, робота яких дала б змогу і надалі здійснювати масовий вивіз з України необхідних для

⁴⁵ ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр.20, арк.183.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Див: *Сфіменко Г.Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект. – С.136-160.

⁴⁸ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками... – С.57, 58.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр.20, арк.183.

⁵⁰ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками... – С.59.

⁵¹ Директиви ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У про необхідність єдності дій Радянської України і Радянської Росії // Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху... – С.108.

РСФРР матеріалів. Однак актуальними для Росії галузями економічна сфера УСРР не обмежувалася, та й на соціальну політику потрібні були кошти. Уряд УСРР, що цілком логічно, використовував грошові знаки на найбільш невідкладні потреби, а оскільки грошей загалом катастрофічно не вистачало, то й до важливих для Кремля галузей вони теж доходили не в повній мірі. Тому у згаданій постанові ЦР РКП(б) від 8 квітня 1919 р. наполегливо пропонувалося основні господарчі органи – так зручніше було Кремлю, – повернути з Києва до Харкова⁵². Політбюро ЦК КП(б)У було ближче до місцевих проблем, тому рішенням від 24 квітня цю пропозицію наслідилося відхилити. Однак зовсім зігнорувати настанови Кремля Київ не наважився. Відтак харківським представництвом господарських установ збільшили повноваження⁵³. А на закиди політбюро ЦК РКП(б) стосовно того, що асигнування, спрямовані на фінансування промисловості, не доходять до підприємств, керівники КП(б)У цілком резонно відповіли, що «головна причина – нестача коштів». Ще однією причиною було названо якраз те, що ці кошти йшли не через Укрраднаргосп, а іншими шляхами⁵⁴, тобто провина на недофінансування «видобувних» галузей та транспорту цілковито покладалася на Кремль.

З названої постанови ЦК РКП(б), як і з низки інших подібних рішень, можна було зробити беззаперечний висновок про незадоволення більшовицьким центром завеликою, як на його погляд, «самостійністю» українських владних органів під час ухвалення тих чи інших рішень. Так співпало, що подібна «самостійність» почала більш яскраво відображатися після переїзду уряду УСРР до Києва. Однак не існує реальних підстав для тверджень про те, що Кремль вже у квітні 1919 р. намагався повернути політико-адміністративний центр УСРР до Харкова. Натомість окреслилася інша небезпека. 7 травня оргбюро ЦК РКП(б) заслухало повідомлення Юрія Лутовінова про «сепаратистські тенденції, що існують на Україні у киян та харківців, про бажання останніх створити Донецько-Криворізьку республіку, про необхідність надіслати до Харкова авторитетного та твердого діяча для наведення порядку та врятування Донбасу»⁵⁵. Щоб попередити небезпеку створення нового Донкривбасу, оргбюро ЦК РКП(б) ще 24 квітня схвалило рішення відізвати з України Жакова, Васильченка та Бумажного, що були найбільшими прихильниками такого утворення⁵⁶. Втім, подібні рішення жодним чином не ставили під сумнів Київ як столицю України.

⁵² Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаного руху... – С.108.

⁵³ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.1, арк.3.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ РДАСП, ф.17, оп.112, спр.4, арк.14.

⁵⁶ Там само, спр.2, арк.43.

Київ залишався столицею УСРР аж до виїзду звідти вищих владних структур 30 серпня 1919 р. у зв'язку з денікінським наступом. Та й після цієї евакуації керівництвом УСРР Київ і надалі вбачався центром майбутньої радянської України. Про це свідчить телеграма від 16 жовтня 1919 р., надіслана під час тимчасового звільнення Києва від денікінських військ. У ній, зокрема, наголошувалося: «Київ зайнятий червоними військами. Зі столиці Радянської України від імені Центр[ального] Виконавчого Комітету рад України шлемо вітання своє Росії. Не бачити білим центру світової революції – червоної Москви. Знайте, що в Денікіна немає тилу. Україна знову, як і при гетьмані, палає вогнем повстань»... Серед підписантів цієї телеграми були В.Затонський (за голову ВУЦВК), О.Шумський та ряд інших членів ВУЦВК⁵⁷.

Підсумовуючи другий період існування радянської влади в Україні, відзначимо, що сумнівів у тому, яке місто має бути політико-адміністративним центром, на той час не існувало – ним визнавався Київ. Водночас у середовищі компартійно-радянського керівництва УСРР з'явилися і такі діячі, що вважали доречним (хоча б тимчасово) зробити центром радянської України Харків. Відстоювали такі погляди насамперед ті діячі, які були пов'язані в 1918 р. з Донкривбасом. Однак їхня точка зору не знайшла підтримки ні в Україні, ні в Кремлі, де, власне, і було вирішено питання про столицю. Щоб, як зазначалося на III Всеукраїнському з'їзді рад, довести усім своїм опонентам, що «сучасна Радянська Влада на Україні є Всеукраїнською Радянською Владою», політико-адміністративним центром України було офіційно визнано Київ.

Столиця УСРР реальна та очікувана (1920-1934)

Третій період існування радянської влади в Україні розпочався в грудні 1919 року. Прихильники «першостоличності» Харкова, не обгрунтовуючи якимись реальними рішеннями чи подіями свої погляди, нерідко початком відліку «столичності» називають грудень 1919 р. Які ж можна навести аргументи «за» чи «проти» такого бачення? Який формальний та уявний статус мав Харків протягом грудня 1919 – січня/червня 1934 р.? Нижче ми спробуємо звернутися до фактів та на їх основі проаналізувати проблему столиці УСРР протягом цього періоду.

Після того, як означилася перемога над денікінцями, перед Кремлем постало питання про те, як бути з Україною. Протягом листопада-початку грудня 1919 р. воно було принципово вирішене. Важливою складовою нового підходу стало повернення характерної для кінця 1917 – початку 1918 рр. незалежницької риторики, на яку в 1919 р. діяло табу. Однак, за планами більшовиків, така риторика мала супроводжуватися не послабленням, а посиленням економічного централізму. Інакше кажучи, наприкінці 1919 р. у відсутності всеукраїнського економічного центру Кремль бачив одну з важливих

⁵⁷ Державний архів Російської федерації (ДАРФ), ф.1235, оп.94, спр.580, арк.232.

передумов зміцнення своєї влади в Україні. Однак зовсім без всеукраїнського центру обійтися було неможливо, оскільки це б чітко і неминуче вказало на окупаційний характер більшовицької влади.

У численних постановах і резолюціях з українського питання, ухвалених в листопаді-грудні 1919 р. ЦК РКП(б) та нарадами українських комуністів, що перебували у Москві, питання про столицю радянської України не піднімалося. Однак вищі органи влади УСРР мали таки розміститися в якомусь місті. Для цього їх треба було відновити, оскільки у вересні-жовтні вони були розпущені Кремлем. Згідно настанов компартійного центру, вищим загальноукраїнським органом влади мав стати Всеукраїнський революційний комітет. Формально рішення про його створення було оголошено від імені президії ВУЦВК та РНК УСРР «дня 11 грудня 1919 року, у день звільнення Полтави та Харків»⁵⁸.

Окрім «радянського», і майже одночасно з ним, створювався і новий український компартійний центр. Пленум ЦК РКП(б) від 29 листопада 1919 р. ухвалив: «Запропонувати ЦК КПУ покласти керівництво партійною роботою на Україні на Тимчасове бюро в складі: т.т. Раковського, Петровського, Мануїльського, Затонського і Касіора. Зафронтбюро, залишивши у підпорядкуванні Півдфронту, зв'язати з Оргбюро [ЦК РКП(б)] не безпосередньо, а через вказане вище тимчасове бюро ЦК КПУ»⁵⁹. Про те, що такого роду «пропозиція» мала мало спільного з рекомендацією, свідчать два неспростовні факти. По-перше, рішення залишилося в силі, незважаючи на одношайний протест учасників наради членів ЦК КП(б)У з відповідальними українськими працівниками від 30 листопада 1919 р. проти наявного в згаданій постанові порушення прав української організації⁶⁰. По-друге, навіть спроба трохи розширити склад вказаного тимчасового бюро додаванням до нього Якова Дробніса та Климента Ворошилова, яка, разом із рішенням про недопуск членів інших партій до Всеукрревкому, була ухвалена на засіданні членів ЦК КП(б)У від 2 грудня 1919 р.⁶¹, була відхилена Кремлем. Натомість, вже після оголошення про створення Всеукрревкому, в «Бюллетені Оргбюро» ЦК КП(б)У від 15 грудня 1919 р., який тепер друкувався і українською мовою, про створення нового всеукраїнського компартійного центру було сказано таке: «Виділений рухливий, численно обмежений партійний центр, котрий в умовах незакінченої військової боротьби взяв на себе керування партійною працею на Україні. Центр цей складається із 3 членів ЦК КПУ т.т. Раковського, Затонського і Касіора та двох кооптированих членів Ревкому т.т. Петровського і Мануїльського (так в тексті

⁵⁸ Про утворення Всеукраїнського Революційного Комітету // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. 26 грудня 1919 року – 10 лютого 1920 р. – Ч.1. – Ст.1.

⁵⁹ РДАСП, ф.17, оп.2, спр.25, арк.1.

⁶⁰ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр. 11, арк.29.

⁶¹ Там само, оп.1, спр.26, арк.14.

– Авт.)»⁶². Відзначимо також, що хоча рішення про створення Всеукраїнського Ревкому від 11 грудня 1919 р. було оголошене від імені уряду та президії ВУЦВК, реально ці органи не брали участі в його створенні, оскільки їх вже не існувало як цілісних одиниць. Про те, як це рішення оформлювалося, свідчить ухвала наради членів ЦК КП(б)У від 2 грудня 1919 р.: «Засідання Всеукраїнського ЦВК (для оголошення рішення про Всеукраїнський Ревком – Авт.) не скликати, а утворення Ревкому оформити актом за підписом т. Петровського та Головраднаркому України т. Раковського»⁶³.

Автор не дарма так детально зупинився на процесі утворення партійного та радянського центрів, адже до відновлення діяльності президії ВУЦВК та РНК УСРР їх місцеперебування по суті і визначало столицю України. Три діячі – Затонський, Мануїльський та Петровський – були у складі обох центрів від початку їх існування, Раковського до Всеукраїнського було введено як тільки-но він переїхав до України – на початку лютого 1920 р. Тобто обидва центри були схожі за своїм складом. То ж коли і яке місто України стало де-факто столицею України під час третього опанування більшовиками України?

12 грудня 1919 р., тобто наступного дня після публічного (що правда, не першого такого) оголошення про створення Всеукраїнського Ревкому, на засіданні тимчасового бюро ЦК КП(б)У у присутності Петровського, Мануїльського та Рафаїла (Фарбмана), яке відбулося у Серпухові, було ухвалено «обрати місцеперебуванням Секретаріату ЦК м. Харків. негайно розпочати приготування до від'їзду з тим, щоб від'їзд міг статися не пізніше 16 грудня»⁶⁴. На засіданні цього керівного органу від 15 грудня (присутні: Раковський, Петровський, Мануїльський та Косіор) було вирішено «наполягати перед ЦК РКП, щоб ревком міг негайно перенести своє місцеперебування до Харкова»⁶⁵. З цього можна зробити висновок, що саме Харків вбачався як політичний та адміністративний центр України на найближчий час. Однак зазначимо, що основною метою такого рішення було все-таки перенесення діяльності центральних органів влади УСРР на Україну, а про Київ ні 12, ні 15 грудня ще не могла йти мова, оскільки це місто червоним військам вдалося зайняти лише 16 грудня.

Наміри (прохання) ЦК КП(б)У не були скільки-небудь вагомою гарантією здійснення запланованого. Насправді усе вирішував Кремль. Реально до Харкова було відправлено лише секретаріат ЦК КП(б)У – налагоджувати партійну мережу на місцях. Перше об'єднане засідання Харківського губпарткому з «представниками із центру – Рафаїлом, Богуславським та Сосновським» відбулося 21 грудня 1919 р.⁶⁶ Приблизно

⁶² Там само, оп.20, спр.34, арк.15.

⁶³ Там само, оп.1, спр.26, арк.14.

⁶⁴ Там само, ф.57, оп.2, спр.277, арк.26.

⁶⁵ Там само, ф.1, оп.1, спр.26, арк.18.

⁶⁶ Там само, оп.20, спр.67, арк.21.

у цей же час почав організовувати свою роботу секретаріат ЦК. Однак ЦК КП(б)У, тобто тимчасове бюро ЦК КП(б)У, до Харкова переїхало далеко не відразу. А з очолюваним Рафаїлом секретаріатом мало хто рахувався, тобто всеукраїнським партійним центром він в перший місяць своєї діяльності не став. Це змусило Рафаїла 19 січня 1920 р. написати звернення до ЦК РКП(б), у якому він, зокрема, бідкався: «Доводжу до Вашого відома, що в Харкові перебуває установа, котра йменує себе секретаріатом ЦК КПУ, і якій навіть більше – доводиться діяти від імені ЦК КП(б)У». Але «п'ятірка, виділена для ролі ЦК КПУ, не існує, оскільки не можна брати до уваги перебування т.т. Петровського і Мануїльського в Харкові протягом кількох днів»⁶⁷. Додамо також, що із зрозумілих причин засідань тимчасового бюро ЦК КП(б)У в грудні 1919 – січні 1920 р. в Харкові не відбувалося.

Натомість таке засідання було скликане 22 січня 1920 р на терені РСФРР. Достеменно точно нам не вдалося з'ясувати, чи то була Москва, чи Серпухов, але ухвалені на ньому рішення (присутні: Раковський, Косіор, Мануїльський) свідчили про те, що Всеукраїнським як вищий український орган влади до того часу був насамперед гаслом, а не реальним керівним органом. Пунктом 2-м порядку денного було питання «Про ревком». Згідно до ухвалених в основному політбюро ЦК РКП(б) тез про взаємини між УСРР та РСФРР було вирішено створити такі «самостійні українські відділи/ комісаріати/»: 1. Внутрпартійний; 2. Землеробство; 3. Наркомос; 4. Юстиція; 5. Наркомздоров'я; 6. Соцзабез; 7. Наркомпрод, який у своїй роботі найтіснішим чином пов'язаний з Наркомпродом РСФРР і діє по розробленому спільному плану»⁶⁸.

Децю раніше, а саме 17 та 18 січня, політбюро ЦК РКП(б) нарешті задовольнило клопотання ЦК КП(б)У місячної давнини, ухваливши таке рішення: «ЦК КПУ, Всеукраїнський ревком та Штаб Південно-Західного фронту перевести до Харкова»⁶⁹. Саме це рішення можна назвати тією ухвалою, виконання якої перетворило Харків на політичний та адміністративний центр України. Того ж дня до Київського комітету КП(б)У, де вже працював член тимчасового бюро ЦК КП(б)У та Всеукраїнському В.Затонський, було спрямовано також Станіслава Косіора, а згодом на вже згаданому засіданні тимчасового бюро ЦК КП(б)У від 22 січня до Косіора було додано і Я.Епштейна (Яковлєва). Після таких кадрових призначень Київ, якщо можна так висловитися, виглядав «трохи столицею», або «не зовсім не столицею» чи своєрідною «другою столицею». Таке означення Києва не заперечує твердження про те, що Харків перетворився на політико-адміністративний центр УСРР, тобто де-факто – столицю України. Однак аналіз вищенаведених обставин дає змогу визначити, що Харків став

⁶⁷ Там само, спр.396, арк.68.

⁶⁸ Там само, оп.1, спр.57, арк.1.

⁶⁹ РДАСП, ф.17, оп.3, спр.55, арк.3.

таким центром не наприкінці 1919, а в січні – на початку лютого 1920 року. Тобто відлік «столичності» Харкова слід вести з 1920, а не 1919 року.

Харків залишався політичним центром України до 1934 року. Однак наскільки і відколи Харків можна називати столицею УСРР, відкинувши означення «тимчасова»? Це питання дещо складніше. Справді, наприкінці 1919 – на початку 1920 р. доцільність перенесення політичного центру України із Москви/Серпухова саме до Харкова не викликала сумнівів. Однак однією з головних причин цього була слабкість більшовицьких позицій в Києві та його околицях, а також популярність серед місцевих («київських») комуністів критично налаштованих щодо національної політики партії поглядів. Це посилювало побоювання Кремля щодо того, що в разі розміщення в Києві український субцентр компартійної влади забажає отримати реальні управлінські повноваження, а це вже суперечило не лише планам Кремля щодо України, а й баченню принципів «комуністичного будівництва» загалом.

Попри такі побоювання, наприкінці 1919 – на початку 1920 р. думка про тимчасовість Харкова як політичного центру України в більш тривалій перспективі сприймалася як у Москві, так і в Україні як щось само собою зрозуміле. Так, приміром, коли Мануїльський та Петровський наприкінці грудня 1919 р. поставили питання про фінансові права України та її взаємовідносини з центром, і, зокрема, про створення центрального загальноукраїнського банку, то їм з очолюваного Миколою Крестинським Наркомату фінансів РСФРР у цьому було відмовлено. Аргументація була такою: «Що стосується відкриття в Харкові Центрального Банку, то Володимир Ілліч цілковито згодився зі мною, що у відкритті такого банку немає жодної потреби, *що доки ви будете в Харкові, Вас буде обслуговувати Харківська контора, а в Києві – Київська*⁷⁰ (виділення Авт.). Схоже бачення висловив і В.Затонський в датованому 3 січня 1920 р. листі до В.Леніна: «Те, що центр нині в Харкові – це правильно – міцніше зв'язок з Південним фронтом, з Москвою краще, але ще раз звертаю Вашу увагу, *не забувайте Києва – справжньої політичної столиці України*⁷¹ (виділено Авт.). Заперечення вказаної тези нам не вдалося відшукати в жодному з проаналізованих дописів. Однак обставини не сприяли поверненню політико-адміністративного центру до Києва.

На вказаному листі Затонського до В.Леніна немає жодних поміток вождя. Тоді як на телеграмі від 19 лютого за підписом Затонського та Яковлева (Епштейна), в якій йшлося про першочергові заходи з опанування більшовиками правобережної України, вождь своє бачення означив. Першим пунктом із чотирьох названих була вказана необхідність «перенесення урядового центру до Києва у найкоротший

⁷⁰ ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр.566, арк.111.

⁷¹ РДАСП, ф.2, оп.1, спр.24361, арк.1.

термін»⁷² (підкреслення *Леніна – Авт.*). Резолюція вождя щодо підкресленого була стислою, але вичерпною: «Нісенітниця!» (мовою оригіналу – «Вздор!» – *Авт.*)⁷³. Справді, в умовах, коли, як зазначалося у телеграмі «політичне оволодіння Правобережжям лише розпочинається»⁷⁴, переносити політико-адміністративний центр до Києва було не лише недоречно, а й небезпечно. Цікаво, що в 1919 р. Я.Яковлев (Епштейн) через недостатню популярність більшовиків на Правобережжі пропонував зачекати з перенесенням столиці до Києва, але тепер, навпаки, таке перенесення вважав необхідною передумовою посилення впливу. Та урядовий центр УСРР до Києва не перенесли ні в березні, ні на початку квітня, а незабаром почалася польсько-радянська війна, яка зняла питання з порядку денного.

Незважаючи на таке «неперенесення», питання про столицю залишалося у підвишеному (невирішеному) стані. Адже постанова III Всеукраїнського з'їзду рад про Київ як столицю УСРР так і не була відмінена, як і не ухвалювалося офіційного рішення про визначення столицею України Харкова. Зрозуміло, що не існувало і логічного офіційного обґрунтування перенесення політико-адміністративного центру з Києва до Харкова. Про те, що Харків вже й після укладення мирної угоди з Польщею бачився як тимчасова столиця, свідчать, зокрема, рядки із написаної у червні 1921 р. керуючим справами РНК УСРР Петром Солодубом пародії (*так визначив жанр сам Солодуб – Авт.*) «Сон Єрмощенка». У ній йшлося про тогочасні уявлення про недалеке майбутнє, які сам Ленін називав «пророцькими»⁷⁵. Зокрема, були там і такі рядки: «Радянська влада в 1930 році... Українська столиця в Києві. ВУЦВК розміщується в спеціально збудованій будівлі в українському стилі... Всі написи у ВУЦВК винятково українською мовою»⁷⁶.

Втім, це джерело надає лише побічні, а не прямі докази на підтвердження висловленої нами гіпотези. Та воно непоодиноке, до того ж існують більш достовірні свідчення невирішеності питання про столицю. На VII Всеукраїнській конференції КП(б)У Х.Раковський, аналізуючи національне питання, наголошував: «Я вчора говорив жартома нашим товаришам, що слід би було перенести столицю з Харкова до Полтави або Києва, бо наша Харківська організація трішки відстала в національному питанні»⁷⁷. Та Микола Скрипник

⁷² Там само, спр.12924, арк.1.

⁷³ РДАСП, ф.2, оп.1, спр.12924, арк.1.

⁷⁴ Там само. Зміст телеграми є і в інших джерелах, приміром такому: ДАРФ, ф.Р.130, оп.4, спр.505, арк.35.

⁷⁵ РДАСП, ф.558, оп.11, спр.804, арк.68.

⁷⁶ Там само, арк.72.

⁷⁷ Промови Х.Г.Раковського по національному питанню на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У // Національна політика Радянської влади. Збірка з передмовою Х.Г.Раковського. – Х., 1923. – С.27.

зовсім не жартував, коли на тій же конференції, згадуючи основні віхи національної політики більшовиків, зауважував: «У нас на Україні в *основному місті, тобто в Києві*, ці представники (за текстом – які вважали, що національне питання відіграє контрреволюційну роль, *курсів наш – Авт.*) не ленінської течії трималися аж до X з'їзду, тримались цієї позиції, різко поборюючи проти теоретичної лінії, проводячи це й на практиці»⁷⁸. Заперечень твердження Скрипника про Київ як «основне місто України» не пролунало.

Зрозуміло, що питання про столицю було політичним, а тому в межах УСРР основні директиви з нього мав надавати ЦК КП(б)У. 4 травня 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання «Про практичні заходи з проведення рішень з'їзду з національного питання», створило комісію у складі Х.Раковського, М.Фрунзе, Е.Квірінга та В.Затонського, яка мала запропонувати конкретні пропозиції щодо втілення постанов з'їзду в життя⁷⁹. Однією з них стало схвалене 1 червня 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У рішення «Харків – столиця України»: «Визнаючи, що Харків має надовго залишатися столицею України, вважати необхідним концентрування в ньому усіх основних українських культурних центрів, як то: Української Академії, Наукового Комітету, та інших. В першу чергу потрібно перевести Академію наук. Запропонувати Раднаркому та Наркомосвіти розробити питання про переведення». Таким чином, проблема перетворення Харкова на повноправну столицю України була поставлена у політичну площину.

Питання було передане в радянські органи. 10 липня відбулося засідання створеної 24 травня «Комісії Раднаркому УСРР із здійснення в радянському порядку директив XII з'їзду РКП»⁸⁰, у якому брали участь Каплан (заміщав Скрипника), Гринько, Солодуб, Кельмансон, Ряппо, Ракітов і Зорін, а головував Х.Раковський⁸¹. Було вирішено «зобов'язати НКВС розробити проект державного акту про оголошення Харкова столицею УСРР з усіма можливими наслідками»⁸². Сама по собі вказана резолюція свідчила про те, що до того часу відповідного державного акту не ухвалювалося. Рішення було затверджено Раднаркомом і 17 липня під заголовком «Оповіщення Харкова столицею» опубліковане в центральній пресі: «Постановлено обов'язати НКВС справ скласти проекта держакту про оповіщення м. Харкова столицею УСРР. Доручено комісії в місячний строк розробити план міського впорядкування Харкова і встановити суму,

⁷⁸ Бюллетень VII Всеукраїнської конференції Коммунистической партии (большевиків) Украины. – Харьков, 1923. – С.289.

⁷⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.40, арк.47.

⁸⁰ ЦДАВО України, ф.2, оп.2. спр.879, арк.1.

⁸¹ Там само, арк.9.

⁸² Там само.

потрібну для цього щороку для включення в кошторис. Доручено потім скласти план зосередження в Харкові українських культурних установ»⁸³.

20 липня у розділі «хроніка» в газеті «Вісті ВУЦВК» було опубліковане таке коротке повідомлення: «ХАРКІВ – СТОЛИЦЯ УСРР. Президія ВУЦВК затвердила постанову РНК про сповіщення м. Харкова столицею України»⁸⁴. Інформація була сприйнята в прямому її розумінні – тобто як державний акт про оголошення Харкова столицею радянської України. Насправді у постанові про це не йшлося, що засвідчило опублікування у тих же «Вістях ВУЦВК» від 26 липня повного тексту постанови Президії ВУЦВК з відповідними роз'ясненнями:

«ДО ОГОЛОШЕННЯ ХАРКОВА СТОЛИЦЕЮ.

В газетах вміщено повідомлення, що ВУЦВК ухвалив постанову про оголошення міста Харкова столицею України.

В дійсності Президія ВУЦВК вирішила затвердити постанову, ухвалену РНК, згідно з якою зобов'язано НКВС розробити проект державного акту про оголошення міста Харкова столицею УСРР зі всіма наслідками, що з цього випливають.

Водночас доручено комісії під головуванням представника НКВС у складі представників Наркомосвіти, Уповнаркомфіну і Харківського губвиконкому на протязі місяця розробити план упорядкування міста Харкова та визначити суму, потрібну на те, щоб включити її в державний кошторис, а також розробити план зосередження у Харкові українських культурних установ.

Цій комісії запропоновано зважати на директиви XII з'їзду партії в національній справі»⁸⁵.

Вказані публікації не були розміщені в «Збірнику узаконень та розпоряджень» за 1923 р., що є цілком закономірним, оскільки в них йшлося про проект та потребу розроблення рішення про визначення (оповіщення) Харкова столицею. Однак і ці плани не було реалізовано. Формально край розробці такого акту поклало рішення політбюро ЦК КП(б)У від 14 серпня 1923 р. Пунктом 10 порядку денного у той день було питання «Декларація про оголошення Харкова столицею». Було вирішено «відкласти оголошення»⁸⁶. Терміни «відкладення» не були вказані, а аналіз «Збірників узаконень та розпоряджень» за 1923 та наступні роки свідчить про те, що до цього питання так і не повернулися. Інакше кажучи, Харків так і не було оголошено столицею радянської України. Це одним безсумнівним свідченням відсутності такого кінцевого рішення є той факт, що ВУАН залишилася в Києві, тоді як серед низки передумов, які, згідно наведених рішень політбюро ЦК КП(б)У,

⁸³ Вісті ВУЦВК. – 1923. – 17 липня.

⁸⁴ Вісті ВУЦВК. – 1923. – 20 липня.

⁸⁵ Вісті ВУЦВК. – 1923. – 20 липня.

⁸⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.40, арк.95.

РНК УСРР та ВУЦВК, вбачалися складовою частиною такого державного акту, найважливішою було переведення ВУАН до Харкова.

Звичайно, те, що подібного акту не ухвалювалося, не надає жодних підстав стверджувати, що Харків не був політико-адміністративним центром України. Однак ні в Конституції України 1919 р. з її змінами у 1925 р., ні у рішеннях Всеукраїнських з'їздів рад з'їздів аж до 1929 р. немає жодного офіційного рядка щодо столиці УСРР, який би формально відміняв рішення III Всеукраїнського з'їзду рад про визначення Києва столицею України. І лише під час ухвалення XI Всеукраїнським з'їздом рад у травні 1929 р. нової Конституції УСРР у ній нарешті з'явилася стаття, у якій було зазначено: «82. Столиця Української соціалістичної радянської республіки є місто Харків»⁸⁷.

Вказану статтю ухваленої в 1929 р. Конституції УСРР слід вважати визначенням міста Харкова де-юре столицею України. Щоправда, з огляду на залишення ВУАН в Києві, статус «основного міста України» Харків цілковито так і не отримав. Київ і надалі нерідко називали або «культурним центром» України, або ж «культурним Донбасом». Харків і надалі вбачався і називався як тимчасове місцеперебування центральних українських установ. Подібні твердження сприймалися як норма. Зокрема, М. Скрипник у вже згадуваній доповіді «Національні перетинки», зроблений 14 грудня 1929 р., а згодом неодноразово опублікованій, відзначав: «Київ – це друга столиця України, як там часто кажуть – культурний Донбас України. А що це була столиця України, то, на думку багатьох, він ще й буде столицею України, хоч я, правда, прихильник тої думки, що столицею України буде Велике Запоріжжя біля Дніпрельстану»⁸⁸. Бачимо, що Київ названо станом на кінець 1929 р. «другою столицею», тому Харків цілком закономірно можна означити як «першу столицю». Але означення «перша» в даному разі означає не та, «що була спочатку», воно не вжито також і «на позначення об'єкта, якого було названо перед іншим» чи в сенсі хронологічної послідовності. В даному випадку дефініція «перша» може бути вжита лише в сенсі «та, яка має найбільше значення; найголовніша»⁸⁹. І таке віддання першості Харкову цілком закономірне, адже місто, в якому розташовані усі центральні владні органи, справді було головнішим («першим») за те, де працювали центральні наукові організації.

З процитованого виступу Скрипника ми бачимо, що майбутньою (і постійною, єдиною) столицею України вбачався переважно Київ, але певні шанси отримати столичний статус мало й Запоріжжя. Таке бачення М. Скрипник більш детально обґрунтував влітку 1928 р.: «Зараз

⁸⁷ Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Харків. – 1932. – С.329.

⁸⁸ Скрипник М. Національні перетинки. .... – С 304.

⁸⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови. – Ірпінь, 2004. – С.755-756.

іде у нас будівництво другої в світі по Ніагарі і найбільшої в Європі електричної станції на Дніпрі – Дніпрельстан. Отже, там, де «б'ють пороги, місяць сходить», – як каже Шевченко, – там, де колись була Запорізька Січ – там буде електричне серце України. Справа не лише в електростанції, не лише в тому, що вона вплине на сільське господарство, орошуючи засушливі райони України, а справа в тому, що для використання цієї колосальної енергії, що її буде давати Дніпрельстан, ми будуємо ще цілу низку заводів – хемічних, металургійних, алюмінієвих та інших. Отже, буде новий осередок, новий центр України, де мабуть в майбутньому буде столиця України»⁹⁰. Як видно, на користь Запоріжжя, окрім тези про центр промислового будівництва, долучалися історичні аргументи.

Хто знає, яке місто було б столицею України, якби «індустріальний стрибок» виконувався за більш реальними планами і не супроводжувався всеохопною катастрофою українського села, для виходу з якої Кремль організував Голодомор. Припущення у цьому напрямку відносяться вже до жанру альтернативної історії і не мають прямого стосунку до даного історичного дослідження. А фактом є те, що у розпал Голодомору під особистим керівництвом і контролем Й.Сталіна було започатковано, а до кінця 1933 р. завершено кардинальну зміну національної політики Кремля щодо України. «Батько народів» особисто наполіг на тому, щоб навіть на теоретичному рівні основною небезпекою в національному питанні в Україні було визнано «український націоналізм»⁹¹. В «прориві в сільському господарстві» були звинувачені «українські націоналісти» та «націонал-ухильники», які, мовляв, діяли за «широкою спиною» наркома освіти М.Скрипника. Масових репресій зазнала українська інтелігенція.

Такі дії допомогли Кремлю втримати Україну і навіть певним чином перекласти провину за свої злочини та прорахунки на «українських націоналістів». Однак водночас як за кордоном, так і в Україні набували поширення думки про те, що Й.Сталін бореться не скільки з «націоналістами», скільки з українцями загалом. Постало завдання продемонструвати, що це не так, що кремлівські керманічі і їхні підлеглі в Україні залишаються інтернаціоналістами. Тому з 1934 р. антиукраїнський вектор національної політики був суттєво послаблений, і згодом у верхах знову заговорили про продовження українізації. Одним із кроків, що мали продемонструвати відсутність антиукраїнських намірів більшовицького керівництва, стало перенесення столиці до загальноновизнаного національного центру України – Києва. Зрозуміло, що про Запоріжжя в таких обставинах мова йти не могла, тим більше один із основний лобіст цього міста – М.Скрипник – покінчив життя самогубством.

⁹⁰ Скрипник М. Чергові завдання соціалістичного будівництва і національної політики на Радянській Україні // Скрипник М.О. Статті і промови. – Т.ІІ. – Х., 1931. – С. 106.

⁹¹ Більш детально про це див: Єфименко Геннадій. Коренізація, українізація, націоналізм // Сучасність. – 2008. – №11. – С.46-52.

Після колективізації, Голодомору та переможного поступу в боротьбі з «українськими націоналістами» компартія стала повним господарем українського села. Як доречно наголошував С.Кульчицький, «використання національних символів за цих умов могло зміцнити тільки владу, а не ледь жевріючий визвольний рух»⁹². Про те, хто зініціював перенесення урядового апарату до Києва, свідчать слова П.Постишева із стенограми пленуму ЦК КП(б)У від 18 січня 1934 р.: «Товариші! ЦК КП(б)У (так у тексті – слід читати ВКП(б), що стає зрозуміло із подальшого тексту – Авт.), і особисто тов. Сталін пропонують нам столицю України перенести до Києва, з чим ми погодилися. Міркування у ЦК ВКП(б) та особисто тов. Сталіна такі:

По-перше і найголовніше те, що Радянський Союз, а в тому числі і Радянська Україна, зараз є країною могутньою, міцною в усіх відношеннях. Тому щезають усі причини, що заважали раніше зробити Київ столицею України.

По-друге, щоб усі вороги радянського Союзу і Радянської України переконалися, що ми зараз є могутньою країною і в жодному відношенні ворога на боїмося. Це свого роду демонстрація сили перед ворогом.

По-третє, що вороги, ще всілякі уламки, особливо націоналістичні, як каже тов. Сталін, дивляться на те, що Київ – пусте місце. Щоб вони не думали і жодних перспектив собі остаточно не будували нездійснених, не хвилювались, не нервували, що це пусте місце». Далі йшло визнання того, що «серцевиною Радянської України все-таки є Правобережжя, включаючи сюди і Одесу», розвитку якого перенесення столиці буде сприяти. Наостанок Постишев запевнив, що це жодним чином не ослабить індустріальні центри⁹³. Якщо сукупність аргументів звести до якогось одного речення, то виходить щось дуже схоже до вже згаданої аргументації зразка 1919 р.: «Бажаючи довести усім українським робітникам та селянам, а ще більше усім нашим ворогам зовнішнім та внутрішнім, що сучасна радянська влада на Україні є всеукраїнською радянською владою»...

Формальне (публічне) обґрунтування повернення столиці до Києва, запропоноване Постишевим і врешті 21 січня без змін затверджене XII з'їздом КП(б)У, мало дещо інший вигляд: «Зважаючи на зміцнення основних промислових районів України, утворення областей, що полегшує керівництво цими промисловими районами України (Донбас, Харків, Дніпропетровськ), маючи на увазі приблизити уряд України і центральний партійний і радянський апарат до найважливіших сільськогосподарських районів, якими є райони, розташовані на Правобережжі України, а також для подальшого і найшвидшого

⁹² Кульчицький С.В. Проблема столиці України в період між першою і другою світовими війнами .... – С.77.

⁹³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. – К., 2008. – С.192.

розвитку національно-культурного будівництва та більшовицької українізації на базі індустріалізації [і] колективізації – перенести столицю України до Києва, що є її природний географічний центр»⁹⁴.

Під час обговорення питання на пленумі певні сумніви викликав термін «географічний центр». Павло Постишев дав відповідь, яку неможливо було заперечити: «Немає іншої назви. Політичний центр не підходить, там, де уряд, там і політичний центр, культурний – теж не підходить. Одного часу намагалися назвати Київ культурним Донбасом, але з цього нічого не вийшло... Ми говоримо не про точку, а про столицю, це зовсім інша справа і тут, звичайно, географічний центр»⁹⁵. Справді, не казати ж про національний центр, про подолання повстанського потенціалу українського селянства та про зникнення небезпеки непокори української нації-держави? Як слушно підкреслив С.Кульчицький, «власні загравали з національними почуттями громадян України і чудово усвідомлювали політичне значення цього кроку, але не могли цього визнати, бо довелося б пояснювати причини попереднього перенесення столиці в Харків»⁹⁶.

Цікаво порівняти оцінки рішення про перенесення столиці, властиві «уламкам ворогів» та представникам іноземних держав в Україні. Так, в анонімному листі від імені 150 комуністів, про який згадав П.Постишев на XII з'їзді КП(б)У, про перенесення столиці говорилося таке: «Це – димова завіса, так само, як і відкриття пам'ятника Шевченкові, яким ви намагаєтесь прикрити розгром української культури»⁹⁷. Тоді як у повідомленнях з генерального консульства Німеччини, зокрема, датованому 10 липня 1934 р., акцентувалася увага на «прихованих» мотивах перенесення столиці, основним з яких називався майбутній поділ України та передача Донбасу та Харкова до РСФРР⁹⁸. З наведених вище джерел та знання про подальший хід подій впливає однозначний висновок про слушність оцінок «анонімних комуністів».

На відміну відтак і не ухваленого окремого офіційного акту про визначення Харкова столицею, складовими якого вбачалися не лише перенесення до Харкова науково-культурного центру, а й «план міського впорядкування», на прикладі з Києвом план таких заходів було схвалено і вони почали здійснюватися⁹⁹. Це сприяло закріпленню за Києвом статусу єдиної для всієї України столиці.

⁹⁴ Там само. – С.193

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ *Кульчицький С.В.* Пошуки столиці радянської України // Розбудова держави (Київ). – 1997. – № 4. – С.54.

⁹⁷ XII з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт. Харків. 1934. – С.465.

⁹⁸ Голодомор в Україні 1932-1933 років за документами політичного архіву міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччини/Упоряд. Кудряченко А.І. – К., 2008.

⁹⁹ Коротко про суть цих заходів див: *Кульчицький С.В.* Пошуки столиці радянської України // Розбудова держави (Київ). – 1997. – № 4. – С.54.

Підсумовуючи наведені вище результати дослідження проблеми «першої столиці радянської України» та претензій на цю роль Харкова, автор дійшов висновку, що її реальне і логічне вирішення можливе лише у випадку розгляду поняття «перша столицях» у двох значеннях. З огляду на виявлені на сьогоднішній день матеріали закономірними висновками видаються такі:

Перше значення. Звертаємося до поширеного в сучасному суспільстві розуміння поняття «перша столиця» як такої, «що була спочатку». В перший (хронологічно) період радянської влади, незважаючи на те, що Народний секретаріат (уряд радянської УНР) було створено в Харкові, в самому місті його фактично не визнавали. Тому, як тільки військами Муравйова було зайнято Київ, Народний секретаріат відразу перебазувався туди. Таким чином, Харків був не «столицею», а тимчасовим місцеперебуванням вищих владних структур в умовах неможливості базуватися в Києві.

В другий період існування радянської влади, коли, власне, і посталася УСРР, ситуація дещо змінилася – радянська влада Харкова була невід'ємною складовою загальноукраїнської і цілковито підпорядковувалася їй. Але ставлення до проблеми столиці залишилося тим же самим – як тільки-но з'явилася можливість перебазувати вищі владні органи до Києва, вона була реалізована. В офіційному обґрунтуванні цього кроку значилося бажання продемонструвати, «що сучасна радянська влада на Україні є всеукраїнською радянською владою».

В умовах «запаморочення від успіхів» зразка 1919 р., коли, як здавалося багатьом, незабаром комунізм заповнить весь світ, ризики, пов'язані з розташуванням компартійно-радянської влади УСРР у Києві, вважалися несуттєвими на фоні посталих завдань. Якщо ж підійти до питання з суто формального боку і визначати «першу столицю» за офіційним перебуванням вищих владних структур, то в такому разі підстав на такий статус у 1919 р. Харків має ще менше, аніж наприкінці 1917 – на початку 1918 р., оскільки перший місяць свого існування Тимчасовий робітничо-селянський уряд України офіційно перебував у місті Суджа, яке на той час вважалось частиною території України.

Незважаючи на те, що санкцію «на Київ» дав Кремль, невдовзі після переїзду туди урядових структур більшовицькі керманічі почали усвідомлювати, що Харків було значно легше контролювати. А згодом виявилось, що в київському регіоні не лише досить міцні позиції конкуруючої партії боротьбистів, але й що серед місцевих комуністів є поширеними «самостійницькі» погляди. Й.Сталін в 1920 р. особисто познайомився із настроями українського суспільства. Тому після третього опанування України Кремль, незважаючи на те, що не відмовляв Києву у статусі справжнього політичного центру УСРР, переводити туди її урядові структури не поспішав. Український національний рух, який на Київщині був значно поширенішим, аніж на Харківщині, залишався небезпечним для влади і в 1923 р., коли керівники УСРР зробили

спробу закріпити за Харковом статус столичного міста, який де-факто він мав із січня 1920 р. Хоча навіть у постановах, що обґрунтовували потребу такого акту, лунало твердження про тимчасовість цього рішення («Харків ще довго залишатиметься столицею»), було зрозуміло, що повернення уряду до Києва найближчими роками не планується. Втім, відповідного державного акту так і не було ухвалено і лише при затвердженні XI Всеукраїнським з'їздом рад Конституції УСРР 1929 року нарешті з'явилася згадка про Харків як столицю України. Політико-адміністративним центром Харків залишався до 1934 року, коли була виконана повна процедура перенесення столиці до Києва.

Все перелічене дає змогу стверджувати, що немає жодних підстав називати Харків «першою столицею радянської України» у розумінні того, що це місто стало таким центром раніше за Київ. Найвагоміші аргументи в наполяганні на іншому має приблизно ту ж саму систему доказів, що і визначення села Кабичівка Марківського району Луганської області зразка початку 1943 р. як першої столиці відновленої УРСР. Підстава – саме там відбулося перше засідання на території України представників владних структур з участю Хрущова. Але Кабичівка має значно меншу за Харків кількість населення, тому властиві їй міфологеми просто немає кому поширювати в українському суспільстві.

Друге значення. Існує ще одне значення слова «перший», яке є цілком прийнятним для досліджуваної нами теми. Воно означає «той, який має найбільше значення, найголовніший». В сенсі означення столиць в той час таке розуміння було поширене на терені колишньої Російської імперії, «столицями» якої нерідко називалися дві міста – Санкт-Петербург та Москва. З огляду на те, що Харків у період перебування там вищих владних структур так і не перетворився на загально визнаний культурний центр України, на «основне місто» УСРР, а також на невиконання ухваленого влітку 1923 р. попереднього рішення про перенесення туди з Києва усіх центральних наукових та культурних установ, Харків можна з повним на те правом називати «**Першою столицею радянської України зразка 1920-1934 рр.**» Інакше кажучи, у час, коли Харків був «першою столицею», Київ займав нішу «другої столиці», оскільки саме тут був науково-культурний центр УСРР. Паралельно із визнанням за Харковом статусу «першої столиці», як компартійним керівництвом, так і в суспільстві загалом, це місто бачилося як тимчасовий політико-адміністративний центр радянської України. Втім, Харків протягом цих неповних 15 років був, безсумнівно, таки «головнішим». Натомість до 1920 року і після 1934 р. єдиною (вже без поділу на «першу» та «другу») столицею радянської України був Київ. Такий статус Київ зберіг і після проголошення незалежності.